

TÜRK BOYLARININ SÖZLÜ EDEBİYATINDAKİ NİMAH/COMOK/CUMBAK/YOMAK ANLATIM TÜRÜ ÜZERİNE BİR ETİMOLOJİ DENEMESİ

Doç. Dr. İsa ÖZKAN

Türk edebiyatında tür ve şekle dair bilgiler, dilimizin tarihi kadar eski olmalıdır. Ancak, İslâmiyetten önceki Türk edebiyatının şiir ve edebî nesir örneklerinin çok azının bize ulaşması şekil ve türlerle ilgili bilgilerimizin de eksik olması sonucunu doğurmuştur. Reşid Rahmeti Arat'ın çeşitli dinî kültür muhitleri metinleri ile, Türk boylarının sözlü edebiyat ürünlerinden hareketle tespit ettiği eski Türk şiiri şekillerine ve sözlü anlatım türlerine¹ araştırmacılar daha sonra pek fazla ilâvede bulunamadılar. Dolayısıyla İslâmiyetten önceki sözlü ve yazılı Türk edebiyatına ait türlerin sayısı Arat'ın tespit ettiği örneklerle sınırlı kaldı. Onun tespit ettiği örnekler arasında bulunan *kojan*, *koşma*, *takmak*, *yır* ve *küg* başlangıçtan beri sözlü edebiyat ürünleri için kullanılan, hatta yazılı edebiyata da giren türlerdir. Edebiyat tarihçileri ve araştırmacılarından kaynaklanan "Türk edebiyatının İslâmiyetten önce yazılı ve sözlü diye iki ayrı edebiyatı yoktu"² şeklindeki yaygın kanaatin aksine söz konusu dönemde de milletin sosyal tabakaları arasında zevkte ve fikirde farklılığın ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Eski Türklerin, tamamı aynı kültür seviyesindeki insanlardan müteşekkil değildi. Meselâ Uygur, Brahmi, Mani harfli metinleri, İslâmiyetin Türklerin büyük kısmınca kabulünden önce söz konusu yazıların geçerli olduğu dönem ve coğrafyada milleti teşkil eden bütün sosyal grupların anladığını iddia etmek doğru olmaz. O zamanki Türk toplumunda iş bölümünün ortaya çıkardığı sosyal gruplar arasında az-çok bir farklılaşma meydana gelmişti. Batı Türklerinin edebiyatlarındaki kadar derin olmayan bu farklılaşmanın boyutlarını görmezlikten gelemeyiz. Ancak, sözlü ve yazılı edebiyat, kültür seviyesi kısmen farklılaşmış kitlelere hitap etse de tamamıyla birbirinden de kopmamıştı. Hatta çağlar boyunca bu iki edebiyat daima birbiriyle alışveriş içerisinde olmuştu.

Bu makalemizde, sözlü ve yazılı edebiyat arasındaki ilişkileri gözden uzak tutmadan, Hakas, Tuva, Şor, Altay, Saha, Çuvaş, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Başkurt, Türkmen Türklerinin edebiyatlarındaki *yumak* türüne dikkati çekmek istiyoruz. Türk boylarının sözlü ve yazılı

¹ Arat, Reşid Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. XI-XIX.

² Dizdaroğlu, Hikmet, *Halk Şiirinde Türler*, Ankara 1969, s. 9.

edebiyatındaki şekil ve tür gibi problemler üzerinde çalışan araştırmacılar *yumak/cumak* türü üzerinde pek durmamışlardır. Burada, söz konusu türün kökenini inceleyerek bugünkü Türk lehçe ve ağızlarında kazandığı anlamları açıklamaya çalışacağız.

Yumak kelimesi Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lugat-i Çağatay ve Türkî-Osmanî* adlı sözlüğünde *cumbağ* şeklinde kaydedilmiş ve "türkü, şarkı, surûd (türkü, şarkı), bilmece, mu'ammâ, lûgaz, çistân-ı (bilmece) total nağme, hâfız-ı hânende" karşılığı verilmiştir.³ Süleyman Efendi'nin bu anlamları Türkistan'daki değişik Türk boyları arasında *cumbağ* kavramının karşılıklarını dikkate alarak yazdığı tahmin edilebilir. Burada aralarında üslûp farkı olmakla birlikte musikiyle ilgili türkü, şarkı ve aynı anlama gelen sürud kelimeleri ile *çistân-ı total nağme* ve ezbere okuyan manasındaki *hâfız-ı hânende* sözlerini bir grupta; bilmece, mu'ammâ ve lûgazı bir başka grupta değerlendirmek icap etmektedir. Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki devamı olan Kırgız, Kazak, Karaçay-Balkar gibi bazı lehçelerde sistemli olarak söz başındaki *y-* ünsüzü *c-*'ye dönüşmektedir. Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde *yumak*'ın *cumbak* şeklinde yer alması bu kelimenin klâsik Çağatayca yerine Kazak ağzından alındığını göstermektedir.

Yumak kelimesi klâsik dönem Çağatay Türkçesi sözlüklerinde yer almamaktadır. Ancak, kelime hakkındaki bir kısım bilgilere Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde rastlamaktayız. XV. yüzyılda yazılan *et-Tuhfetü'z-zekiyye Fi'l lugati't-Türkiyye* adlı Memlûk sahasında yazılan sözlükte *yumak* kelimesinin iki ayrı anlamı alınmıştır. Bunlardan ilki *hikâye*; ikincisi ise *yıka-* filidir.⁴ Pavet De Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental* adlı sözlüğünde *جومباق cumbağ* kelimesine yer vermiş ve türkü, şarkı, ezgi, destan bölümü, bestelenmek üzere yazılmış şiir anlamlarına gelen Fransızca sözlerle karşılıklarını belirtmiştir.⁵ Lazar Budagov ise, kelimenin Tatar ve eski Çağatay hanlıkları ahalisi olan Kazak ve Karakalpak ağızlarındaki *yumak cumak*, *cumbağ* ve *cumpağ* جومپاق

³ شیخ سلیمان افندی بخاری، لغت چغتای و ترکی عثمانی، استانبول، ۱۸۶۱، س. ۱۴۱.

⁴ *et-Tuhfetü'z-zekiyye Fi'l lugati't-Türkiyye*, İstanbul 1945, s. 288.

⁵ Pavet De Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris 1870, s. 299.

‘جومباق ، جوماق ، جموق ، يماق’ şeklindeki örneklerini tespit etmiştir.⁶ Radlov, Kazak Türkçesinde bu sözü *jumaq* şeklinde kaydetmiş ve karşılığını bilmece olarak vermiştir.⁷ Bugünkü Kazak yazı dilinde ve edebiyat tarihlerinde bilmece için *jumak* değil, *jumbaq* sözü işletilmektedir. *Kazak Tiliniñ Tüsündirme Sözdigi*’nde *jumaq* sözünün iki anlamı kaydedilmiştir. Birinci anlamı bilmece (birevdiñ şeşvi üşin beriletin mäni jasırılğan äñgime). İkinci anlamı ise, derin sır ve manalı (tereñ sırlı, tereñ mändi) olarak gösterilmiştir. Ayrıca Abay’ın "Men bir jumbaқ adamın onı da oyla (Ben derin manalı bir kişiyim, bunu da düşün)" cümlesi örnek olarak verilmiştir.⁸ *Kazak Sovet Entsiklopediyası*’nda *jumaq*, 'Halk şiirinin belli bir şeyi değişik çağrışımlar uyandıracak şekilde söyleyerek zekice çözmek için farklı yolların denendiği kısa bir tür olarak belirtilmektedir. Kazak edebiyatında *jumaq* manzum ve mensur bilmecelelerin yanı sıra, akın şiirinde de bir tür olarak yer almaktadır.⁹ Kazakların akın şiirinde deyişme (aytıс) ve özellikle *cumbaқ aytıs* (atışma muamma) önemli yer tutmaktadır. Kazak Türkçesindeki *cumbaқ* sözü, tıpkı *ur-* fiilinden türemiş *irmek* kelimesi gibi "kapamak, örtmek anlamına gelen *yu-/cu-* fiilinden türemiş, daha sonra *cummaқ >cumbaқ* şeklinde aykırılışmaya uğramıştır. Tatar Türkçesinde *bilmece* anlamındaki *cumak* sözü ağızlarda yaşamaktadır. Edebî dilde ise Tatar Türkleri bilmeceye *tabışmak* demektedirler.¹⁰ Başkurt Türklerinde *yumaқ* bilmece; *yumaқay* "hayret etmek" manasına gelmektedir. Başkurt Türkçesinde *yumaқay*’ın diğer bir anlamı ise dalkavukluktur.¹¹ Özbek Türkçesinde *cumbak* sözü, çözümünü lüzümlü görülen ve kafa yorulan mesele; fikir yürütülüp halledilemeyen

⁶Будагов, Лазар. Сравнительный Словарь Турецко-Татарских Наречий I, Санктпетбургъ 1869, стр. 446; Сравнительный Словарь Турецко-Татарских Наречий II, Санктпетбургъ 1871 стр. 384.

⁷Радлов, В. В., *Опыт Словаря Турецких Наречий* 4, С. Петербургъ 1911, стр. 108.

⁸Кенесбаев, I. К., *Қазақ Тiлiнiң Түсiндiме Сөздiгi. БIРiНIШI ТОМ, А-К*, Алматы 1959, стр. 243.

⁹Қазақ Совет ентсиклопедиясы 4, Алматы 1974, стр. 505; Қоңыратбаев, Ә., *Қазақ фольклорының Тарихы*, Алматы 1991, б. 66.

¹⁰Татар Теленең Аңлатмалы Сүзлеге, Казан 1981, с.291.

¹¹Башкортса-Русса һүзлек, Мәскәү 1958, б. 224.

sırlı iş; muamma anlamlarına gelmektedir.¹² Karaçay-Balkar Türkçesinde de "masal, efsane, mit" anlamında *comağ* sözüne rastlamaktayız. Kafkasya'da yaşayan Karaçay-Malkarlar bilmeceyi *elbergen comağ*, efsaneyi ise *tawruh* şeklinde adlandırmaktadır. Ayrıca halk arasında "masal gibi bir şey" anlamına gelen "comaktaça bir zat" deyimini bulunmaktadır.¹³ Nogay Türkleri bilmeceye *yumak*, bilmece sormaya *yumak aytuv*; cevabını bulmaya, *yumak şeşiv*, *yumak tabuv* demektedirler.¹⁴ Sarı Uygurlarda ise *yumak* kelimesi *lomak* şeklinde söylenilmekte, bilmece ve hikâye karşılığında kullanılmaktadır.¹⁵

Türkmenistan Türkmenlerinde *yomak* sözü, şaka ve lâtife anlamındadır. *Türkmen Sovyet Ensiklopediyası*'nda *yomak*, sözlü edebiyatta kahramanların nükte, mizah ve tezat gibi söz sanatında ustalığını göstermek için yarışıkları bir tür olarak tarif edilmektedir. Halk arasında ise meclislerde iki veya daha fazla kişinin birbirine cevap olmak üzere söyledikleri kinayeli sözleri ihtiva eden muhavereye "*yomak atışmak*" denildiği belirtilmektedir. Bu atışmada ekseriya insan uzuvları değişik nesnelere teşbih edilerek sanatkârane şekilde ifade edilmekte ve başarılı olanlar ise, usta sayılmaktadır. Hazar ötesi Türkmenleri atışmalarda varlık gösteren, nüktedanlıkta, ve hitabette usta olan kimselere de *yomakçı* adı vermektedir.¹⁶ Türkmen edebiyatında *yomak* ve *şorta* sözlerde, fıkra, atasözü ve deyimlere oldukça sık yer verilmektedir.

Kırgız Tiliniñ Tüşündürmө Sөzdügü'ne *comok*'un üç ayrı anlamı kaydedilmiştir: İlk anlamı geleneksel sözlü edebiyat türü olan masal (Keremettüü comoktor "sihirli masallar/menkabeler", Aybanattar cönündegi comoktor "hayvanlar hakkındaki masallar"). İkinci anlamı fantazi, şaşırtıcı soyut söz veya söz kalıbıdır (kıl köpürө degen "kıl köprü denilen", bolgon iş comok eken "olan iş masalmış"). Üçüncü anlamı ise, halk arasında dile peleseng olan söz "dillere destan olmak" anlamında kullanılmaktadır (Ayılğan er bir öydө comok bolup, Manastay ölbös, öçpös atak alğın. "Söylenenler her bir evde comok olup Manas gibi ölmez yitmez bir ad almış").¹⁷ *Manas Ansiklopedisi*'nde *comok* sözü "tür anlamını ifade eden terim; Kırgız folklorunda *cöө comok*'tan daha geniş manada kullanılan, ayrıca ezgi ile söylenen kahramanlık destanı

¹²Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати. Москва 1981, с.291.

¹³ Карачай-малкар-Орус Сөзлүк, Москва 1989., с.252.

¹⁴Русско-Ногайский Словарь, Москва 1956, стр. 185.

¹⁵Тенишев Э. Р. Строй Сарыг-Югурского языка, Москва 1972, стр. 190.

¹⁶Түркмен Совет Энциклопедиясы 3, Ашгабат 1981., с. 337

¹⁷Кыргыз Тилинин Түшүндүрмө Сөздүгү, Фрунзе 1969, б. 215.

"baatırlık comok" olarak tarif edilmiştir.¹⁸ *Cöö Comok (yaya comok)* ise *Kırgız Tiliniñ Tüşündürmө Sөzdүgү*'ne insanların birbirleriyle münasebetlerine ve yaratılış özelliklerine, etrafına, dostlarına, akraba ve çeşitli kimselere bakış, düşünüş ve davranışını ifade eden ekseriyetle düz nesir hâlinde ve yahut da secili destan olarak alınmıştır.¹⁹

Ertegi/erteki kelimesi bugün Kuzey ve Doğu Türklerinin sözlü edebiyatında *masal* karşılığında kullanılan bir anlatım türünün adıdır. Ancak, XIX. yüzyıldan günümüze kadar yazılı olarak tespit edilen destan, efsane gibi bir kısım sözlü edebiyat türleri için de, *erteği* terimi kullanılmıştır. Meselâ, Şokan Velihanoğlu'nun Arap harfleri ile tespit ettiği *Manas Destanı*'nın "Kökötöy Hanning Aşı" adlı bölümü *Kökötöy Hannıñ Ertegüsi* olarak kaydedilmiştir.²⁰ Sözlü gelenekteki kaynak kişiler tıpkı Batı Türklerinde olduğu gibi türleri birbirine karıştırmaktadır. Kırgız Türklerinin sözlü edebiyatında *comok* teriminin, destandan başka *masal* ve deyim karşılığında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Kırgız Türkleri destan anlatıcılarına özellikle *Manas* anlatanlara öteden beri *comokçu* demektedirler. Bu sıfatı, *Manas Destanı*'nın üç bölümünü (*Manas-Semetey-Seytek*) bütünüyle bilen veya birini anlatan kimselere vermektedirler. Meselâ, 1925 yılında Moskova'da Arap harfleriyle basılan *Manas Destanı*'na "bu varyant Tımbek comokçuya aittir" kaydı düşülmüştür. 1930'lı yıllardan sonra yazılı edebiyatta *Manas Destanı*'nı anlatanları "Manasçı" diye adlandırmak giderek yaygınlaşmıştır. Ünlü Rus bilginlerinden V. M. Jirmunskiy de destan karşılığında *Manas* için *comok* sözünü kullanmaktadır.²¹ Ayrıca, Kırgız sözlü edebiyatındaki bazı anlatım türlerinin başındaki "bar bar eken, çok çok eken, aç tok eken" veya "ilgeri ilgeri ötkön zamanda" şeklindeki giriş formelleri de *comok başı* olarak adlandırılmaktadır. *Manas Destanı*'nda ise *comok başları*

Ey ey bayırkının comoğu	Hey hey, eskinin comoğu
Baştası keler orolu	Başlasa gelir arkası
Ezelkinin comoğu	Evvelkinin comoğu
İstese keler orolu.	İstese gelir devamı
Carımı tögün, carımı çın,	Yarıyı yanlış yarıyı doğru
Carandanın köönü üçün	Yaradılmışların gönlü için
Köbü calgan köbü çın	Çoğu yalan çoğu doğru
Köpçülükün köönü uçun	Çoğunluğun gönlü için

¹⁸ Манас энциклопедия I., Бишкек 1995, б. 223.

¹⁹ Кыргыз Тилиниң Түшүндүрмө Сөздүгү, Фрунзе 1969, б. 219.

²⁰ Yıldırım Dursun, *Manas Destanı ve Kökötay Hanning Ertegüsi* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1979.

²¹ Манас, энциклопедия I., Бишкек 1995, б. 223. *Manas Ansiklopedisi*'ndeki *comok* maddesinde, Jirmunskiy, *Manas* ile Kazak, Karakalpak, Özbek Türkleri arasında anlatılan *Alparmış Destanı*'nın Altay Türklerinin *Alıp Manas Destanı*'yla aynı olduğunu ispat ederek *Manas*'ın sözü geçen destandan çıktığını ve zamanla gelişerek epope seviyesine eriştiğini belirtmektedir.

Köpüldötüp aytabız Kök cal Manas köönü üçün şeklindedir. ²²	Çoğaltıp söyleriz Gök yeleli Manas'ın gönlü için.
--	--

Kırgızlardan indiği kabul edilen Hakaslarda²³ *yumak* kelimesi *nımaḥ* şeklindedir. Hakas Türkçesinde orta hecede *-m-*, *-n-*, *-ñ-* gibi sesler taşıyan kelimelerin başındaki *y-* ünsüzü gerileyici benzeşmeye uğrayarak *n-*'ye dönüşmektedir. Bu sebeple yumak kelimesi tıpkı *nan-* "yan-(dön-)", *nañmır* "yağmur", *nuğan* "yumulan", *nımıra* "yumurta" örneklerinde olduğu gibi *nımaḥ* olmuştur.²⁴ Hakas Türkçesinde sözlü edebiyat türlerinin bir kısmı, *nımaḥ* sözüne sıfatlar eklemek suretiyle birleşik isim şeklinde teşkil edilmektedir. *Nımaḥ* müstakil olarak masal ve hikâye karşılığındadır. *Tapçañ nımaḥ* bilmece; *alıptıg nımaḥ* ise kahramanlık destanı olarak kullanılmaktadır. Bugünkü Hakas Türkçesinde *tapçan nımaḥ*'ın yanı sıra *tapçıḥ* sözü de bilmece anlamında işletilmektedir.²⁵

Güney Sibirya Türklerinden Şorların Mrass, Kondom ağzında *nıbak*'ın masal, hikâye ve bilmece manasına geldiği belirtilmektedir. Ayrıca masal, hikâye anlatıcısı, meddah ve ozanlara *nıbakçı*; bilmece sormaya ise *nıbak taptır-* denilmektedir²⁶. Sözlü edebiyat olarak gelişen Şor lehçesinde konuşma, söyleşi, sohbet, hasbihâl, bir şeyler anlatma, hikâye karşılığında kullanılan *çook* sözü dikkati çekmektedir. *ço-/yo-*kökünden geliştiği anlaşılan bu kelime, ağızdan yuvarlanan, bir çırpıda çıkan söz anlamındadır. Yine Şor Türkçesinde anlatmak, nakletmek, hikâye etmek anlamındaki *çookta-* sözünün yanı sıra; anlatıcı, hikâyeci, konuşkan, geveze, çenesi düşük anlamında bir de *çooktañçık* kelimesi mevcuttur.²⁷ 1870 yılında Kazan'da yayımlanan Altay Türkçesinin Aladağ Ağzı sözlüğünde, *cook*: konuşma; sohbet, yârenlik; *kep cook/pürüñ cook*(t'ook): hikâye rivâyet ve destan; *cookçı* ise sohbet ehli, güzel konuşan, hatip karşılığındadır.²⁸ Hakas Türkçesindeki *çoohta-* "cevaplandırmak, söylemek" anlamına gelen söz ile birlikte söz konusu kelimelerin Sibirya Türk ağızlarında *nımaḥ*'tan önceki safhada *co-/ço-*

²² A.g.e., s. 223.

²³ Levin, M. G. And Potapov, L. P., "The Khakasy" The Peoples of Siberia, Chicago 1964, p.p.342-343; *Сибирь тарихи. Мад и атласи. Казан 1911 электро-типография Мидь* с. 10-25.

²⁴ Özkan, Fatma, *Altın Arğ*. Ankara 1997, s.30.

²⁵ Баскаков, Н., А.-Инкижеково-Грекул, А.И., Хакаско-Русский Словарь, Москва 1953, стр. 119.

²⁶ Таппагаşева, Nadejda N.Курреşко-Акалн, Şükrü Halük, *Şor Sözlüğü*, Adana 1995, s. 66.

²⁷ A.g.e., s. 21.

²⁸ Словарь Алтайского и Аладагского Наречий Тюркского Языка, Казан 1870, стр 97.

kökünden çıkan yeni türetmeler olduğunu göstermektedir. Altay Türkçesinde ayrıca *cumok* sözü "kapalı", "basınçlı", anlamlarını taşımaktadır.²⁹ Aladağ ağzında *cummak*: göz yummak, kapamak, sıkıştırmak, tesir altına almak anlamlarına gelmektedir. Ancak bugünkü Altay Türkçesinde *çörçök*: masal, *kay çörçök*: destan, *kep kuuçın* ise efsane karşılığında kullanılmaktadır.³⁰ Eski Türkçedeki *sörçäk*'ten gelen *çöçek* kelimesi, Uygur Türklerinin sözlü edebiyatında da efsane ve mitolojik masal anlamında yaşatılmaktadır.³¹ Uygur Türkçesinde ayrıca bir cins ağaç kâseye de *çöçek* adı verilmektedir.³² Altay Türklerinde "*kay*" sözü gırtlaktan çıkan ses manasına gelmektedir. Destan anlatmaya da *kay kayla-* tabir edilmektedir. Destan anlatıcılarına ise Altay Türkleri *kayçı*, Hakas Türkleri *hayçı* demektedirler.

Saha Türklerinde destan karşılığında alınma bir kelime olan epos sözü işletilmektedir. Ancak yazı dilinde *nomoh* sözünün eski bir hatıra olarak yaşatıldığını görmekteyiz. Bugünkü Saha Türkçesinde *nomoh* ömür, hayat; hikâye edilen efsanevî hayat (*nomox buolbut olex*); dillere destan olmuş (ös *nomoço buolbut*); birisi hakkında durmadan konuşmak (*nomogin*) gibi anlamları karşılıklıdır. *Rusça-Yakutça Sözlük*'te *epos*, " lirik edebiyattan ve dramadan ayrı olarak anlatmaya ve nakle benzeyen bir tarz; millî kahramanlık ezgileri, destanları ve şiirleri' olarak tanımlanmıştır. Saha Türkleri, Kazakların şiir anlamındaki *öleng* terimini *olongho* biçimde destanlar için kullanmaktadırlar.³³ Ayrıca destan anlatıcısına *oloñhosut*; hikâye nakledenlere ise *sehergeççi* demektedirler.³⁴

Çuvaşçada *yumağ* kelimesinin üç ayrı anlamı tespit edilmiştir. Kelimenin ilk anlamı "masal" dır.³⁵ Nitekim Çuvaşçada *kulişla yumağ*: gülünç masal; *asamlı yumağsem*: sihirli masal karşılığındadır. *Yumağın*

²⁹Баскаков, Н. А.-Тошакова, Т. М., Ойротско-Русский Словарь. Москва 1947, стр 58.

³⁰Суразоков, С, Алтай Фолклор, Туулу Алтай 1975, с. 136.

³¹نویقر تیلینیک نیزاهلک لوغاتی، به چین، ۱۹۹۱، ب. ۱، ص. ۱۰۷.

³²Schwarz, Henry G., *An Uyghur-English Dictionary*, Washington 1992, s. 349.

³³Özergin, M. Kemal, "Sahalarda Destan Olonho" *Kardaş Edebiyatlar*, Erzurum 1982, Sayı: 3, s. 32-35.

³⁴Афанасёв П.С.- Хатираннов, Л. Н. Нууччалгыы- Сахалыы Тлшыыт Москва 1968, с. 254, 270,716.

³⁵Чавала- Вырысла Словарь, Мускав. 1985, стр. 639; Dmitrieva, Judith Szalontai, "Etymology of the Chuvash Word Yumša 'Sorcerer'" András Roná-Tas-Chuvash Studies, Budapest, 1982, p.p. 171-277. Bu makale, İngilizce aslından "Çuvaşça Yumşa "Büyücü" Kelimesinin Etimolojisi" adıyla *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*ı *Çeviri Belleteni*'nde yayımlanmak üzere Yard. Doç. Dr. Fatma Özkan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

ikinci anlamı *konuşma, sohbet*, son anlamı ise *destan ve rivayettir*. Savortyan söz konusu kelimenin Tatarcadan Çuvaşçaya geçtiği kanaatindedir.³⁶ Çuvaşçada *yumañçı* masalcı anlamına gelmektedir. Çuvaş sözlü edebiyatında günümüzde canlılığını kaybetmiş olsa da *ulp* "alp/kahraman"lara ait destanları anlatan kimselere *yumşı* adı verilmektedir. *Yumşı* aynı zamanda falcı, büyücü anlamına gelmektedir. Çuvaşça sözlükte *yumla-* "fal bakmak" demektir. Judith Szalontai Dmitrieva, tarihî ve modern Türk lehçelerindeki pek çok örneğe rağmen *yum* sözünü sadece fiil kökü olarak almakta ve Türkçe *-cı, -ci, -cu, -cü*'ye tekabül eden Çuvaşça *-şı, -şi* ve *-ş*'nin sadece isim köküne geldiğini öne sürerek kelimeyi Moğolca *domçı*'ya bağlamaktadır. Oysa tarihî ve modern lehçeler ile Çuvaşçadaki veriler *yom* kelimesinin Türkçe olduğunu ispatlamaktadır.

Divanü lugati't Türk'te yomak kelimesinin ilk şekli olan *yom'u (yom-, yom)* hem isim, hem de *fiil* tabanı olan görüyoruz. Dankoff, Kaşgarlı'nın eserinin yeni yayımında *yom* ve *yum*'ü iki ayrı madde başı olarak göstermiştir. Sözü geçen araştırmacı her ne kadar *yum-* sözünün yanı sıra *yüm'lü* bir okuyuşu öne sürüyorsa da (*yum-/yüm-*) Besim Atalay'dan³⁷ farklı olarak şüpheli de olsa *yomdar-*, *yomğı* ve *yomit* gibi sözlerin "toplamak, yuvarlamak" anlamındaki *yom-/yom-* tabanı ile ilgili olabileceğini kaydetmiştir.³⁸ Orhun Türkçesindeki *yoğ* kelimesi bizi *yoğ* <*yo-ğ* şekline götürmektedir.³⁹ Bu sebeple *yomak* kelimesinin eski bir *yo-* fiilinden geldiği kuvvetle muhtemel görülmektedir. Buradan en eski şekli olan *yo-*'dan, *-m* ile gizli, kapalı, bilinmeyen anlamında *yom* ismi yapılmıştır. Divandaki *yumgak*⁴⁰ "yuvarlak, dairevi" (>*yumak*: "sarılı kapalı") ve yumurtga (yumurta) örnekleri de bu ihtimali desteklemektedir. Ancak kelimenin *yom-/yum-* "kapa-"; *y o m d ı* "kapadı"; *y o m g ı* "toplu, çok"; *y o m g a k l a n* - "yuvarlak ve yumak haline getirilmek"; *y u m u n* - "yumar gibi görün-"; *y u m u r l a* - "topla-"; *y o m ı t* - "toplan-(Türkmenistan'da bir boy adı)"; *y o m ı z e r* "tiknaz, tombul er"; *y u m u l* - "kapan-" gibi fiilden gelişen türevleri de dikkati çekmektedir. Bütün bu örneklerdeki anlam

³⁶Савортян, Э. В.-Левитская, Л.С., Этимологический Словар Тюркских Языков, Общепорские и межтюркские Основы На Букбы ж-ж-н, Москва 1989, стр. 220-221.

³⁷Kaşgarlı Mahmud, *Divanü lugati't- Türk Dîzini IV.*, 2. bs., Ankara 1986, s. 811.

³⁸Mahmud el Kaşgarî, *Compendium of The Turkic Dialects (Divanü Lugat-at Turk)*, Washington D.C. 1985 Edited and translated with introduction and indices by Dankoff, Robert in collaboration with Kelly James, p. 230, 233.

³⁹Насиёминоғлу, Necmettin, *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Ankara 1984, s. 45.

⁴⁰*yumgak* sözünün eski Türkçedeki diğer örnekleri için bk. *Drevne Tyurkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 279

yakınlığı söz konusu kelimelerin ortak tek bir fiil kökünden türemiş olabileceği fikrini desteklemektedir. Ayrıca *yavuk*, *yab-* (kapa-, ört-, gizle-), *yaşırın-* (gizleme, sakla-), kelimelerinin türediği *ya-* fiil köküyle, *yo-* kökü arasında da bir ilişki kurulabilir. Çünkü *ya-* kökünden çıkan kelimeler yaklaşmayı, birbirine yakın, kapalı, sırlı, olmayı çağrıştırmaktadır. Her iki fiilin ortak bir şekilde geliştiği düşünülebilir. Sir Gerard Clauson, etimolojik sözlüğünde *yom* köküyle irtibatlandığı *yumgak* kelimesinin bazı tarihî ve modern lehçelere ait metinlerdeki örneklerini göstererek yukarıda işaret ettiğimiz anlamları kaydetmiştir.⁴¹

Yom sözüne "fal" anlamında XIV. yüzyıl Kıpçak lügatlerinden Abu Hayyan'ın *Kitābū'l-idrāk li-lisāni'l-etrāk* adlı Arapça-Türkçe sözlüğünde de rastlamaktayız.⁴² XV. yüzyılda tespit edilen *Dede Korkut Kitabı*'nda Korkut Ata'nın ağzından verilen soylamalarda "*yom/yöm* vereyim hanum" şeklinde bu sözün işletildiğini görüyoruz. Oğuz'un tamam bilicisi Korkut Ata, 12 destanın sekizinin soylama kısmında bu bitiş formeliyle, mensubu olduğu kavmine ve hanına baht diler, gelecekle ilgili tavsiyelerde bulunur.⁴³ Nitekim, Muharrem Ergin de *yöm* şeklinde hatalı okuduğu bu söze, "dua, hayır dua, uğur, baht" anlamlarını vermiştir.⁴⁴ *Yom* sözünün Anadolu ağızlarında da sıkça kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde *yom* ile ilgili madde başı olarak alınan anlamları birbirine yakın altı kelime, üç deyim tespit edilmiştir (**yom** (I): 1.boş inanç 'Çırpılar-Bayramiç Çanakkale' 2. uğur 'Kangal, Sivas' 3. fal 'Tömük-İçel'; **yom**: (II) gelenek, örf 'Bayramiç Çanakkale'; **yom** (III): kuşku, sanı (Adana ilçeleri); **yom** (IV):türkü 'Sungurlu-Çorum'; **yom** (V): nükte (Kınık, Fethiye-Muğla); **yomsuz**: uğursuz 'Bor-Niğde'; **yom ağızlı**: gizliden bilici 'Afşar, Pazarören-Pınarbaşı Kayseri'; **yom vermek**: düşüncesini söylemek 'Ayvagediği-Mersin-İçel'; **yom yorma**: düşü kötüye yorma (Tepeköy-Torbali).⁴⁵

Yo- fiilinden çıkan kelime *yom* ve *yomak* biçimiyle farklı Türk boyları arasında işletile işletile zenginleşmiş değişik anlamlar kazanmıştır. Eski Türkler kamlık dininde *yom* kelimesini gelecekte

⁴¹Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 936.

⁴²Caferoğlu, Ahmet, *Abu Hayyan-Kitab al idrak li lisan al atrak*, İstanbul 1931, s. 127.

⁴³*Dede Korkut Kitabı*'ndaki "*yöm vereyim hanum*" şeklinde yer alan bu ibare, "Dirse Han oğlu Boğaç Han Boyı", "Salur Kazan'ın İvi Yağmalandığı Boy, Kam Böre'nün Oğlu Bamsı Beyrek Boyı", "Kazan Big Oğlu Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy", "Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Boyı", "Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyı", "Begil Oğlu Emrenün Boyı", "İç Oğuz Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boyı Beyan İder" destanlarının kapanış formelinde geçmektedir (Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958, s. 94, s. 115, 153, 176, 184, 206, 225, 251).

⁴⁴Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II*, İndeks-Gramer, Ankara 1963, s. 340.

⁴⁵*Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI.*, 2. bs., Ankara 1993, s. 4292-4293.

haber vermek, fal açmak ve gizli şeyleri bilmek anlamında bir nevi ritüelleri arasına almışlardır. Hiç şüphesiz saz şairliğinin yanı sıra hastaları sağaltmak, yağ ve toy gibi bazı törenlerde önemli roller üstlenmek, gaipten haber alıp gelecekte olacaklarla ilgili tahminlerde bulunmak gibi ruhanî görevleri de bulunan ozanların, meslek hatıralarının izlerini *Dede Korkut Kitabı*'nda görüldüğü üzere XV. yüzyılda Müslüman Oğuzlar arasında saklanması pek tabiidir.

Martti Räsänen eserinde *jomak* kelimesinin kökeni üzerinde durmadan bazı Türk lehçelerdeki paralellere işaret etmişti.⁴⁶ Oysa Savortyan ve Levitskaya'nın etimolojik sözlüğünde ise yumak kelimesinin, uğur, baht, sihir anlamına gelen *yom* sözüden türediği öne sürülmektedir. Yom kelimesinin ise, Moğolca *domçı*'dan (kahin) geldiği belirtilmektedir.⁴⁷ Ayrıca masal, efsane, şaka, tarihî hikâye anlamındaki Moğolca *domog* sözüyle de *yomak* arasında bir paralellik kurulmak istenmektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere Szalaontai Dmitrieva'nın da yararlandığı bu tez doğru değildir. Sözü geçen araştırmacılar *yom* kelimesinin baht ve uğur anlamının yanı sıra büyü, efsun anlamlarında da bir kapalılık ve gizliliğin bulunduğunu gözden kaçırmışlardır. *Yomak* ve *yom*'u bu anlam yakınlığı ve şekil birliğinden hareket ederek *yo-köküne götürmek ilmi bakımından daha doğru görünmektedir. Savortyan'ın *yom* kelimesinin karşılığı olarak verdiği sihir ve büyü anlamları da bizim tezimizi destekler mahiyettedir. Çünkü, sihir ve büyü karşılıkları *yom*'da olduğu gibi *yumak*'ta da gizliliği, kapalılığı ve örtülülüğü ifade etmektedir. Kapalı ve dolaylı ifadenin kullanıldığı mecaz, teşbih gibi söz sanatlarından yararlanmak edebî eserlerde sık sık başvurulan bir yoldur. Kısaca *yo-*, *ya-*, *yom/yom-* köklerinden hangisinden gelirse gelsin “kapalı, gizli, bir şeyin içinde olan, yuvarlak, örtülü, sarılı” anlamı dolayısıyla *yumak* kelimesinin Türk boylarının edebiyatlarında çok eski çağlardan beri bir edebî kavram ve tür olarak işletildiği açıktır. Bugün pek çok Türk lehçesinde birbirinden farklı türleri karşılamaktadır. Bazı lehçelerde, *yumak* terimi ile karşılanan türün zamanla adı değişmiş, ancak söz konusu kelime, unutulmamış ve o lehçelerin sözlüklerinde yer almaya devam etmiştir.

Başlangıçta “kapalı”, “mecazi” bir ifade anlamına gelen *yomak/cumak* kelimesinin daha sonra Kıpçak Türklerinin sözlü edebiyatında hikâye ve destan karşılığında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bugün Kazak, Nogay, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Özbek, Karaçay-

⁴⁶Räsänen Martti, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969, p. 206.

⁴⁷Савортян, Э. В.-Левитская, Л. С., *Этимологический Словар Тюркских Языков, Общетюркские и межтюркские Основы На Буквы ж-ж-и*, Москва 1989, стр. 220-221.

Balkar Türklerinde bilmece karşılığında kullanılmaktadır. Ayrıca, Kırgız, Kazak, Karaçay-Balkar, Çuvaş Türkçesinde masal ve efsane olarak da geçmektedir. Hakaslar bazı sözlü anlatım türlerini *nımağ* ile ifade etmektedirler. Kelimenin Hakas, Kırgız ve Şor Türkçesinde destan anlamı da bulunmaktadır. Ancak Kazak ve Türkmen Türkçesinde, özellikle *akın* ve *bagşı* şiirindeki deyişmelerde derin ve keskin manalı söz karşılıkları da vardır. *Yumak/cumak* kelimesinden yola çıkarak incelediğimiz bu örnekler, çok geniş bir coğrafyada dallanıp, çeşitlenerek, zenginleşen Türk kültürünün, bütün Türk dünyasında zamana meydan okuyacak ölçüde benzerlik arz ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Sevgiliye Müjde Şarkısı

Ali SEVİM

*Kaderin yelleri tartı esiyor...
Gözün aydın olsun ey gönül gülüm!...
Mutluluklar bize "günaydın!" diyor,
Gözün aydın olsun ey gönül gülüm!*

*Sana olan aşkım taptaze çiçek...
Ömür boyu durmadan hep açacak...
Günlerimiz mutlu ve şen geçecek!...
Gözün aydın olsun ey gönül gülüm.*

*İçelim mutluluk şarabını gel!
Uzanmış bak bize müjdeli bir el!
Bu müjde, bu sevinç dünyaya bedel!
Gözün aydın olsun ey gönül gülüm!*